

تقسیم‌بندی هویت و بافت تاریخی اطراف حرم مطهر رضوی

الف: خیابان

بافت قدیمی و هویت تاریخی شهر مشهد ارتباط بسیار عمیقی با خیابان اصلی شهر مشهد داشته که در گذشته از غرب به شرق شهر کشیده شده بود و بیشتر تحولات شهری مشهد حول و حوش این خیابان رخ داده است. این خیابان بنا به دستور شاه‌عباس صفوی ساخته شد و تا اوایل دوره پهلوی به عنوان خیابان اصلی شهر مشهد محسوب می‌شد. اکثر مراکز تجاری، فرهنگی و امکانات رفاهی پیرامون این خیابان بنا شده بود.

در کتاب فرهنگ جغرافیای ایران آمده است: «خیابان را می‌توان مشخص‌ترین منظره نقشه زمینی شهر دانست که از شمال‌غرب شهر تا گوشه جنوب‌شرق آن امتداد می‌یابد. تمام طول آن اندکی کمتر از ۲ مایل (۳ کیلومتر) و عرض متوسط آن ۲۵ یارد (۲۳ متر) است. سطح خیابان، سنگ‌فرش شده است و قدری پایین‌تر از نیمه خیابان، نهر آبی جریان دارد که آب آن برای هر منظوری که بتوان فکرش را کرد، مورد استفاده ساکنان شهر قرار می‌گیرد و در حاشیه‌اش درختانی از نوع چنار، توت، نارون و تبریزی با فواصل نامنظم غرس شده است. علاوه بر این، دو طرف خیابان با یک ردیف تیرهای فرسوده، چراغ‌های روشنایی و مغازه‌های مختلف تزئین شده است. این خیابان در طول روز و در ساعات کسب و کار، پر از جمعیتی از طبقات مختلف، از اهالی شهر یا زواری است که وارد شهر شده‌اند. لیکن به علت عرض کم خیابان تقریباً دوسوم طول آن تا انتهای شمال‌غرب با میزان رفت و آمد جمعیت متناسب نیست» (خادمیان، ۱۳۸۰: ۹۴۸).

شهر مشهد قبل از حکومت صفویه، بنا به شرایط مذهبی و سیاسی حاکم بر کشور ایران، از رشد و گسترش قابل‌توجهی برخوردار نبود و بنای اصلی و اولیه شهر مشهد پس از تخریب شهر توس در زمان امیر تیمور مغول شکل گرفت. بنا به شرایط به‌وجودآمده در این دوره شهر مشهد هویت سیاسی خود را از شهر توس جدا کرده، روند توسعه و گسترش خود را به‌سرعت طی نمود.

در کتاب فرهنگ جغرافیای ایران که به‌صورت محرمانه و به تعداد محدود توسط ارتش انگلیس مستقر در هند در سال ۱۹۱۰ چاپ شده، شهر مشهد به شرح ذیل توصیف شده است: شهر مشهد به طور متوسط حدود یک و یک‌دوم مایل طول و یک مایل عرض (۱/۶ و ۲/۴ کیلومتر) دارد و با یک باروی گلی نامنظم با محیط تقریبی ۶ مایل (۹/۶۵ کیلومتر) محصور شده است (خادمیان، ۱۳۸۰: ۹۴۷). از این زمان به بعد، بنا به فضای سیاسی و مذهبی حاکم بر ایران، مختصات جغرافیایی شهر مشهد همواره در حال تغییر و تحول بوده است و در حال حاضر طول و عرض جغرافیایی فعلی شهر مشهد به‌هیچ‌وجه قابل‌مقایسه با دوره قاجار، دوره پهلوی و حتی اوایل دوره انقلاب اسلامی نیست، به‌طوری‌که به جرئت می‌توان گفت در حال حاضر برخلاف شهرهای دیگر ایران هیچ اثری از بافت قدیم شهر مشهد نمی‌توان پیدا کرد. اینک تنها سند گویای بافت قدیم اطراف حرم امام‌رضا(ع)، نقاشی‌ها و عکس‌های برجای‌مانده از هنرمندان و عکاسان مختلف در تاریخ دوپست سال اخیر است.

نمایی از بافت قدیم بالاخیابان شهر مشهد در دوره قاجار؛ عکاس: منوچهرخان عکاس‌باشی؛ تاریخ عکس: ۱۳۰۰ ق/۱۲۶۲ ش

بافت شهری اطراف حرم مطهر رضوی به روایت تصویر

مهدی حسامی*

چکیده

شناخت هویت تاریخی و اجتماعی شهرها در ایران، به‌خصوص شهرهای مذهبی و از جمله شهر مشهد، بدون توجه به اسناد تصویری تقریباً کاری غیرممکن و غیرقابل‌اعتماد خواهد بود. عکاسان مختلف در دوپست سال اخیر به محض اطلاع از قابلیت و توانمندی هنر و صنعت عکاسی برای ثبت وقایع و شناخت این هویت، عکس‌های ارزشمندی از آثار و ابنیه تاریخی و بافت قدیمی ایران و از جمله خراسان بزرگ و شهر مشهد در اختیار ما قرار داده‌اند. هدف از نگارش این مقاله آشنایی با وضعیت و گسترش شهرهای خراسان، به‌خصوص شهر مشهد با توجه به موقعیت مهم آن در دو قرن اخیر، با استناد بر عکس‌های موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس است. کلیدواژه: مشهد، حرم امام‌رضا(ع)، بافت تاریخی، عکس‌ها

* کارشناس عکس و کارشناس مسئول بخش اطلاع‌رسانی مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی
hesami.mehdi@yahoo.com

نمایی از منازل مسکونی و بافت قدیم اطراف حرم امام رضا (ع) در اواخر دوره قاجار؛ عکاس: منوچهرخان عکاس‌باشی؛ تاریخ عکس: ۱۳۰۰ ق/۱۲۶۲ ش

نمای قدیم پایین‌خیابان شهر مشهد در اوایل دوره پهلوی اول؛ عکاس: نامشخص؛ تاریخ: نامشخص

بست پایین‌خیابان

در کتاب *تاریخ آستان قدس* می‌خوانیم که قطعه‌ای از پایین‌خیابان را (از محل تقاطع خیابان فلکه تا ایوان و سردر شرقی صحن عتیق) بست سفلی یا پایین‌خیابان می‌گویند که به صورت ظاهر از آن سو حریم عمارات آستان قدس قرار دارد.

داخل بست به طول ۱۱۵/۳۰ متر و به عرض ۲۹/۹۰ متر است و کف آن را آسفالت کرده‌اند و از زیر آن نهر خیابان عبور می‌کند. وسط آن، طراحی و گل‌کاری است (رهنما، ۱۳۵۴: ۱۵۶ و ۱۵۷).

نما و فضای بست‌ها در دوران بعد از انقلاب اسلامی دچار تغییرات اساسی شده و بست‌ها کارکرد و کارایی قبلی خود را از دست داده و بنا به حجم انبوه زائران و مشتاقان حضرت رضا (ع) و تغییر و تحولات شکل‌گرفته پیرامون حرم امام رضا (ع) جزئی از فضای حرم شده و عملاً از بست بالا و پایین حرم امام رضا (ع)، هیچ خبری نیست.

د: خیابان فلکه و زیر گذر حرم امام رضا (ع)

با گسترش و توسعه شهر مشهد، حجم انبوه زائران و ورود وسایل حمل و نقل عمومی در سطح شهر مشهد در اوایل قرن اخیر، به‌ناچار بافت اطراف حرم امام رضا (ع) دستخوش تحولات زیادی شد که از آن جمله می‌توان به ایجاد خیابان فلکه و زیرگذر حرم امام رضا (ع) اشاره نمود.

بعد از سال‌های یک‌هزار و سیصد شمسی، کارگزاران آستان قدس رضوی و استانداری خراسان درصدد برآمدند خیابان‌ها و معابر عمومی مشهد مقدس را توسعه داده یا خیابان‌ها و میدان‌هایی ایجاد کنند

ج: بست‌ها

فضای بعد از صحن‌ها که به خیابان منتهی می‌شود، بست نام دارد که محلی برای ایجاد شرایط تشرّف و احراز آمادگی‌های لازم برای درک موقعیت حضور و بار یافتن به محضر امام است.

بست معنای ظریف و لطیفی دارد از جمله اینکه حریم حضرت رضا (ع) از این نقطه آغاز می‌شود. محدوده حرم از بست‌ها شروع می‌شود و اداره و انتظامات آن در اختیار کارگزاران آستان مقدس است (رهنما، ۱۳۹۰: ۶۵).

بست بالاخیابان

محمدرحیم رهنما درباره وضعیت این خیابان می‌نویسد: «قسمتی از بالاخیابان را از محل تقاطع خیابان فلکه تا ایوان و سردر غربی صحن عتیق، بست بالا «علیا» یا بست بالاخیابان می‌گویند که به صورت ظاهر از آن سو حریم عمارات مبارکات آستان قدس قرار دارد. داخل این بست به طول ۸۶ متر و به عرض ۳۰ متر است که کف آن آسفالت شده و از وسط بست علیا زیر آسفالت، نهر خیابان می‌گذرد که به صحن عتیق می‌رود. وسط آن، طراحی و گل‌کاری است، سمت شمال و جنوب آن مغازه و دکا کین است که اکثراً متعلق به خود آستان قدس است» (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۸۴).

پ: بناها و منازل

بناها و منازل شهر مشهد تا اوایل دوره پهلوی بافت قدیمی خود را حفظ کرده بود و بنا به قداست حرم مطهر امام رضا (ع) بناهای اطراف حرم در مقایسه با آن با ابعاد و تناسب کوچک‌تری ساخته می‌شد. بافت قدیم شهر مشهد در دوره حکومت ناصرالدین‌شاه به شرح ذیل بوده است:

هنگام سفر اول ناصرالدین‌شاه در سال ۱۲۸۳ ق بنا به نوشته حکیم‌الممالک اوضاع شهر مشهد را این‌گونه می‌یابیم: «در این عصر که از اغلب ازمنه آبادتر است، مشتمل بر ۷۶۰۰ خانه و قریب ۶۰ هزار مسکون دارد... به غیر از ابنیه عالی گذشته (مقصود بارگاه قدس رضوی است) عمارات و بناهای شهر چندان تعریف و توضیحی ندارد» (حکیم‌الممالک، ۱۳۵۶: ۱۸۲).

بافت و فضای عمومی شهر مشهد از دیدگاه یک دیپلمات خارجی مقیم شهر مشهد در اواخر دوره قاجار به شرح ذیل است: «منازل معمولاً از گل ساخته شده‌اند و از نظر کیفی از بناهای حاشیه خیابان پست‌ترند. این بناها با دیوارهای بلند گلی محصور شده است و درهای کوچکی به داخل خانه‌ها باز می‌شود. بناها دو طبقه‌اند و به‌ندرت در بین آنها بنایی با نمای آجری که توسط ساکنان متمول، نظیر ترک‌ها و دیگران ساخته شده است، مشاهده می‌شود. یکی از مناظر جالب توجه در پشت بام‌ها، بادگیر یا برج باد است که در ایران معمول است» (خادمیان، ۱۳۸۰: ۹۵).

تا سال ۱۳۱۰ ش مشهد فقط یک خیابان به صورت چهارباغ از غرب به شرق شهر داشت. ضلع غربی آن، بالاخیابان یا علیا نامیده می‌شد که از باغ عنبر فعلی مقابل بانک سپه شروع می‌شد و تا بست بالاخیابان و صحن انقلاب ادامه داشت و ضلع شرقی آن از بست پایین‌خیابان به سمت شرق تا محل پنجراه فعلی امتداد داشت و پایین‌خیابان یا خیابان سفلی گفته می‌شد. در پایین‌خیابان و در محل زیر گذر پنجراه فعلی، شهر تمام می‌شد (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۶۱).

معبّر عمده شهر قدیم مشهد معروف به خیابان شامل دو قسمت به نام‌های «بالاخیابان» و «پایین‌خیابان» بود و از دروازه بالاخیابان تا دروازه پایین‌خیابان امتداد داشت. عرض آن ۲۲ ذرع معادل ۲۲/۸۸ مترمربع، طول آن از دروازه بالاخیابان تا درب صحن حرم مطهر امام رضا (ع) ۱۹۵۰ ذرع معادل ۲۰۲۸ مترمربع، از دروازه پایین‌خیابان تا درب صحن ۸۵۰ ذرع معادل ۸۸۴ مترمربع، از درب صحن تا درب صحن بعدی ۱۰۰ ذرع معادل ۱۰۴ مترمربع و از هر طرف صحن با امتداد ۹۰ ذرع معادل ۹۲/۶ مترمربع به شکل بست بود. بدین ترتیب کل طول خیابان ۲۹۹۸ مترمربع بود (رهنما، ۱۳۹۰: ۹۳).

روی نهر خیابان تا سال ۱۳۴۵ باز بود و آب در آن جریان داشت و کناره‌های نهر را هم به منظور جلوگیری از ریختن خاکروبه و تجمع بساطداران و دست‌فروشان زنده‌کشی کرده بودند، ولی در آن سال با قطع اشجار و درختان کهن چندساله در طرفین نهر، روی آن را پوشانیدند و بر فضای خیابان افزودند و با این کار، تصرفی آشکار در بافت کهن و تاریخی شهر مشهد که مکرر در خاطرات سفرنامه‌نویسان آمده، به‌وجود آوردند (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۶۵).

نمای فضای داخلی بست بالاخیابان در اواخر دوره پهلوی دوم؛ عکاس: علی اصغر ناصری مهر؛ تاریخ عکس: ۱۳۵۵ ش

نمایی از بست بالا، اوایل پهلوی اول؛ عکاس: نامشخص

نمای ورودی بست پایین خیابان حرم امام رضا (ع) در اوایل دوره پهلوی که بعدها تخریب شد؛ عکاس: نامشخص؛ تاریخ عکس: نامشخص

نمای سردر ورودی بست بالاخیابان و خیابان فلکه در اواخر دوره پهلوی دوم؛ عکاس: علی اصغر ناصری مهر؛ تاریخ عکس: ۱۳۵۵ ش

عکس هوایی از حرم امام رضا(ع) و فلکة قدیم حضرت معروف به فلکة شمالی و جنوبی (خیابان فلکه)، عکاس: نامشخص

عکس هوایی از حرم امام رضا(ع) و فلکة حضرت؛ عکاس: علی اصغر ناصری مهر؛ تاریخ عکس: ۱۳۵۶ ش

نمایی از بیست پایین حرم امام رضا(ع) در دوره پهلوی دوم؛ عکاس: محمد صانع؛ تاریخ عکس: ۱۳۵۱ ش

فضای پیرامون حرم امام رضا(ع) قبل از احداث خیابان فلکه در اوایل دوره پهلوی اول؛ عکاس: نامشخص

نمایی از ساخت و ساز زیر گذر حرم امام رضا(ع) در سال ۱۳۷۸؛ عکاس: نامشخص

نمایی از ساخت و سازهای اطراف حرم امام رضا(ع)، دوربردان و زیرگذر طبرسی؛ عکاس: اکبر سفری مقدم؛ تاریخ عکس: ۱۳۸۳

تا وسائط نقلیه عمومی و ماشین‌ها به راحتی در شهر تردد نمایند و مشکلات عبور و مرور برطرف گردد (مؤتمن، ۱۳۵۴: ۱۵۸).

اطراف حرم مطهر را خانه‌ها و دکاکین کهنه و معابر تنگ و پرپیچ‌وخم قدیمی فراگرفته بود که منظره نامطلوبی داشت. در سال ۱۳۰۸ ش و در زمان استانداری محمود جم و نیابت تولیت محمدولی‌خان اسدی، تصمیم به احداث فلکه‌ای گرفته شد و پس از مطالعات لازم، طرح احداث فلکه تهیه شد و به مرحله اجرا درآمد. تمام اماکن متبرکه و مسجد جامع گوهرشاد و تعدادی کاروان‌سرا و پاساژ، تیمچه و بازارچه در داخل فلکه قرار گرفتند. «این فلکه به عرض ۳۰ متر به نام فلکه شمالی و جنوبی اطراف حرم امام رضا(ع) در فاصله زمانی ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۱ احداث شد و مرحوم اسدی با اصلاح آن وضعیت و ایجاد فلکه مربوطه یکی از بزرگ‌ترین خدمات خود را انجام داد» (شافعی، ۱۳۸۴: ۹۲).

این فلکه بعد از چند سال آماده بهره‌داری شد؛ وسایل نقلیه از آن عبور کردند و از این طریق، تمام نقاط شهر به یکدیگر پیوست، همچنین فلکه جدید موقعیت ممتازی پیدا کرد؛ در طرفین آن، مسافرخانه‌های مجلی ساخته شد و کاروانسراها، بنگاه‌های مسافری، فروشگاه‌ها و مراکز اقتصادی و تجاری در آن‌جا شروع به کار کردند. روی هم رفته، فلکه بسیار فعال شده و به صورت یک مرکز تجاری و مسافرتی درآمده بود. بعدها نیز طرح ایجاد فلکه دوم و فضای سبز اطراف حرم امام رضا(ع) بنا به شرایط خاص و بعد از کش و قوس فراوان و مطالعات بسیار در اواخر سال ۱۳۵۳ ش به شعاع ۳۲۰ متر از گنبد شروع شد و بعد از دو سال کار مداوم به اتمام رسید.

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی نیز بنا به شرایط پیش آمده در شهر مشهد، اعم از رشد سریع ورود زائران به حرم امام رضا(ع)، شروع جنگ تحمیلی، سیل مهاجرت به شهر مشهد بنا به فرصت‌های شغلی و خدماتی و نیز افزایش جمعیت، تغییر و تحولات اساسی در سطح شهر مشهد به خصوص در اطراف حرم امام رضا(ع) بنا به سیاست‌های کلان پیش‌بینی شده، در اولویت قرار گرفته و بنا به نبود فضای زیارتی مناسب، توسعه صحن‌ها و رواق‌ها و تغییر بافت اطراف حرم امام رضا(ع) و فلکه حضرت در دستور کار قرار گرفت که نتیجه آن ایجاد زیر گذر حرم امام رضا(ع) در سال ۱۳۶۳، ایجاد صحن‌های جدید از جمله صحن جمهوری اسلامی و صحن جامع رضوی و رواق‌های متعدد در فضای داخلی حرم است به طوری که در حال حاضر بافت اطراف حرم با گذشته آن به هیچ وجه قابل مقایسه نیست.

کارگزاران آستان قدس رضوی بعد از انقلاب اسلامی، طرح‌های سابق را که برای فلکه تنظیم و ترسیم شده بود، کنار گذاشتند؛ زیرا در آن طرح اطراف فلکه به صورت تجاری در نظر گرفته شده و قرار بود در آنجا مسافرخانه، هتل و ساختمان‌های چندطبقه بسازند و در اختیار بازرگانان و صاحبان حرف و صنایع قرار دهند و فلکه را به صورت یک منطقه تجاری درآورند. اولیای آستان قدس تصمیم گرفتند این منطقه وسیع را در اختیار زائران بگذارند تا در آنجا بناهایی برای خدمات

بسازند (عطاردی، ۱۳۷۱: ۶۴۷).

کار احداث زیرگذر فلکه بزرگ آستان قدس و توسعه حریم حرم امام رضا(ع) که از سال ۱۳۶۳ شروع شده، بنا به اهمیت موضوع و ضرورت آن با تمام ظرفیت‌های موجود در آستان قدس در حال اجراست و در طول سی سال اخیر علاوه بر ایجاد زیرگذر، فضاها و محیط بسیار مناسبی در اختیار زائران و مجاوران این حرم قرار گرفته و در حال حاضر نیز توسعه فضای اطراف حرم امام رضا(ع) با کوشش کارگزاران و مسئولان فنی آستان قدس به کار خود ادامه می‌دهد.

نتیجه‌گیری

بافت قدیم و اصیل شهر مشهد بنا به ویژگی خاص این شهر و سابقه تاریخی آن، که پیرامون حرم امام رضا(ع) شکل گرفته، از همان آغاز گسترش و توسعه فیزیکی شهر مشهد دچار بیشترین آسیب‌ها و صدمات شده است و به نوعی می‌توان گفت در یک جنگ کاملاً نابرابر، بین توسعه فیزیکی شهر مشهد و حفظ اصالت و هویت قدیم شهر، بنا به این که اکثر طرح‌ها و نقشه‌های توسعه شهری با انگیزه‌های مادی همراه بوده اثری از هویت و بافت قدیم شهر برجای مانده و در این تغییر و تحول عظیم و عمده، هزاران بنای تاریخی اعم از کاروانسرا، تکیه، آب‌انبار، مدارس قدیمی، بازارچه‌ها و سراها و... تخریب شده و از بین رفته‌اند و در حال حاضر بافت و هویت تاریخی شهر مشهد را فقط می‌توان در کوچه‌ها، محلات قدیم و میدان‌ها، کوی‌های محلی و قدیمی و به نوعی تاریخ محلی و اسناد تصویری شهر مشهد پیدا کرد.

منابع

- حکیم‌الممالک، علینقی (۱۳۵۶)، روزنامه سفر خراسان، تهران: فرهنگ ایران زمین.
- خادمیان، کاظم (۱۳۸۰)، فرهنگ جغرافیایی ایران (خراسان)، کارکنان وزارت جنگ انگلستان مستقر در هندوستان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- رهنما، محمدرحیم (۱۳۹۰)، شناسایی و وجه‌تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد، مشهد: سخن‌گستر.
- شافعی بیژن (۱۳۸۴)، معماری کریم طاهرزاده بهزاد، مجموعه معماری دوران تحول در ایران، تهران: دید.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۱)، تاریخ آستان قدس، تهران: عطارد.
- ماهوان، احمد (۱۳۸۳)، تاریخ مشهد الرضا(ع)، مشهد: ماهوان.
- مؤتمن، علی (۱۳۵۴)، تاریخ آستان قدس، مشهد: آستان قدس رضوی.

فضای پیرامون حرم امام رضا(ع) در اوایل دهه ۷۰ شمسی؛ عکاس: نامشخص